ממחסום לחומה
הפרדה מגדרית במקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל

דורון בר

בל"ג בעומר תשפ"א (אפריל 2021) התרחש אסון נוראי במירון, מקום קדוש יהודי ששוכן בצפון מדינת ישראל כשארבעים וחמישה אנשים, כולם גברים, קיפחו את חייהם. בסיום אירוע העליה לרגל השנתי, המושך אליו מאות אלפים של משתתפים, נהרו המתפללים בדרכם אל מחוץ למתחם המקודש. בדוחק הרב שנוצר בשעת לילה מאוחרת נפצעו רבים ואחרים נדרסו למוות. בדיעבד התברר כי המעבר הצר שבו התרחש האסון, "שביל המהדרין," הוכשר בצורה לא חוקית לפני כ–20 שנים במטרה לאפשר לגברים להימנע ממגע עם הנשים הפוקדות גם הן את המקום הקדוש.[1] מסדרון זה הוא חלק ממערך נרחב של גדרות, מעברים וגשרים שנבנו במהלך השנים באתר הקבר המיוחס לרבי שמעון בר יוחאי במטרה להפריד בין גברים לבין נשים.[2] ההפרדה המגדרית הקיימת במירון מייצגת את המציאות ששוררת כיום ברבים מן המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, שם מתפללות נשים בנפרד מן הגברים.

אמנם אין בנמצא רשימה רשמית ומלאה של כל המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, אך נראה כי מדובר במאות אתרי עלייה לרגל שמושכים אליהם קהל של מיליונים. רוב רובם של מקומות קדושים אלו הם קברים של מלכים, נביאים וחכמים הנזכרים בדפי המיתולוגיה היהודית ההיסטורית—תנ"ך, המשנה והתלמוד. רבים ממקומות אלו, כמאה ושלושים, מוכרים ומטופלים על ידי המרכז הארצי לפיתוח המקומות הקדושים (להלן המרכז). גוף ממשלתי זה, הוקם בשנת 1989 על ידי מדינת ישראל, על מנת לנהל ולטפל באתרים הקדושים ליהודים. מטרותיו העיקריות של המרכז – גיוס תרומות עבור פיתוח, תחזוקה ושמירת הסדר באתרים הקדושים. לאלו יש לצרף מאות קברים של צדיקים ורבנים בני זמננו שקודשו בדורות האחרונים על ידי אנשים פרטיים או על ידי ארגונים ואגודות דתיות–חרדיות. קברים אלו עלו גם הם על מפת הקדושה היהודית והפכו לאתרי עליה לרגל בולטים.[3]

ברבים ממקומות קדושים אלה—רשמיים ומפוקחים על ידי מדינת ישראל, ועממיים ולא–רשמיים—מתפללים נשים וגברים בהפרדה מלאה. הפרדה זו מתעצמת ומתבלטת עוד יותר כאשר מתקיימים במקומות הקדושים הילולות שנתיות ואירועים רבי משתתפים כגון חגים, ימי צום, שמחות או תפילות הודיה. בזמנים אלו מתעצמת עוד יותר ההקפדה על הפרדה וגוברת הדרישה להקפיד על "צניעות" הנשים. שלטים מורים למאמינות ולמאמינים את דרכם הנפרדת. שערים, מדרכות ומדרגות נפרדים מלויים את קהל המתפללות והמתפללים עד להגעה אל מוקד הקדושה,

[1] חיים לוינסון, "השביל במירון שבו נמחצו למוות 45 בני אדם – נבנה בניגוד לחוק כדי להפריד גברים ונשים," הארץ, 6.5.2021.

[2] לתיאור המצב במירון לפני האסון ראו: דניאל בכר, "הגדרות שאמורות למנוע מהנשים להידחק אל ציון הרשב"י," כיכר השבת, 28.4.2021; עידו חן, "הושלמה המלאכה: סיום החלפת גדר ההפרדה ההיסטורית במירון," המחדש, 28.4.2021.

[3] Doron Bar, "Kivrei Tsadikim as holy places? The Tsadikification process of Jewish Cemeteries in the State of Israel," Journal of Modern Jewish Studies 2023, 22:4 (2023), 543–566

שחצוי תמיד לשניים באמצעות מחיצה.

השוואה לדתות אחרות בעולם מראה כי זו תופעה יוצאת דופן. בחלק מן הדתות מושתות הגבלות על לבושן ועל התנהגותן של נשים במקומות קדושים, כמו גם על נוכחותן בהם. ישנם אף מקומות קדושים שכניסת נשים אליהם אסורה.[4] יחד עם זאת, באף לא אחת מדתות העולם לא בולטת ההפרדה המגדרית כמו במדינת ישראל. גם מבט היסטורי על המקומות הקדושים היהודיים בארץ ישראל מראה כי זו תופעה חדשה, מהדור או שניים האחרונים. כפי שאראה להלן, עד לפני כמה עשרות שנים כלל לא הייתה קיימת הפרדה בין המינים, וגברים ונשים התפללו במקומות הקדושים יחדיו ושטחו את תחינותיהם שכם אל שכם.

מטרת המאמר היא לעמוד על ההפרדה המגדרית המאפיינת כיום את המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, תופעה הקשורה בתהליכי הקצנה שעוברת החברה הישראלית. החר־דיזציה של המקומות הקדושים מובלת בחלקה "מלמעלה", על ידי זרועות דתיות שונות של מדינת ישראל המממנות, מארגנות ומפקחות על הפרדה זו. חלקו האחר של תהליך הפרדה מגדרית זה צומח "מלמטה,", והוא תוצאה של פעילות פרטים וקבוצות חרדיות, אשכנזיות ומזרחיות, המקדמות החמרה בדרישות צניעות המושתות על נשים יהודיות–ישראליות.

ההפרדה המגדרית הפיסית, הדרך שבה חברות שונות מונעות מנשים לפקוד מקומות מסוימים, מושכת בשנים האחרונות תשומת לב מחקרית רבה.[5] על אף זאת, מקומן ומעמדן השולי של נשים יהודיות במקומות קדושים לא זכה עד כה למיקוד במחקר, על אחת כמה וכמה לא שאלת קיומה של הפרדה מגדרית בהם.[6] התנגשות זו בין ערכים אוניברסאליים של שוויון בין המינים אשר אמורים לשרור במקומות הקדושים, לבין מציאות של ערכים פרטיקולריים דתיים פרטיים וקהילתיים שמובילים את ההפרדה ואת הדרת הנשים, יש בה בכדי לשמש מקרה–מבחן ומקור להתבוננות השוואתית בינו לבין המתרחש בתחום זה במקומות קדושים אחרים בעולם.

---

[4] Nurit Stadler, *Voices of the Ritual: Devotion to Female Saints and Shrines in the Holy Land*, Oxford: Oxford University Press, 2020.

[5] Roel Meijer, "The Gender Segregation (ikhtilāṭ) Debate in Saudi Arabia: Reform and the Clash between 'ulamā' and Liberals," *Journal for Islamic Studies* 30 (2010), 2–32; Ruth Roded, "Middle Eastern Women in Gendered space: Religious Legitimacy and Social," *Hawwa* 10:1–2 (2012), 1–17; Reza Arjmand, *Public Urban Space, Gender and Segregation: Women–only Urban Parks in Iran* (Milton: Taylor and Francis, 2016); Aharon Rock–Singer, "The Salafi Mystique: The Rise of Gender Segregation in 1970s Egypt," *Islamic Law and Society* 23:3 (2016) 279–305; Fatemeh Salarvandian et. al, "How Women's Presence in Tehran's Public Spaces Compares to Shari'a Prescriptions, Old Tehran and Contemporary Tehran," *Hawwa* 19: 2 (2020), 223–253; לגבי המרחב הישראלי ראו: Michal L. Allon, "Gender Segregation, Effacement, and Suppression: Trends in the Status of Women in Israel," *Digest of Middle East Studies* 22:2 (2013), 276–291; Yofi Tirosh, "Diminishing Constitutional Law: The First Three Decades of Women's Exclusion Adjudication in Israel," *International Journal of Constitutional Law*, 18:3 (2020), 821–846.

[6] דו"ח הצוות המשרדי לבחינת תופעת הדרת הנשים במרחב הציבורי, מוגש ליועץ המשפטי לממשלה, משרד המשפטים, ירושלים: 2013. על הצוות נמנו שרית דנה, אבי ליכט, רז נזרי, אלי אברבנאל (פרקליטות המדינה) ואיל זנדברג, ראש תחום משפט ציבורי במחלקת יעוץ וחקיקה. אין בדו"ח כל התייחסות להפרדת נשים מגברים במקומות הקדושים.

הפרדה בין גברים לנשים במקומות קדושים – מבט עולמי

נשים אמנם תופשות חלק משמעותי בקהל עולי הרגל למקומות קדושים,[7] אך על אף זאת מקומות אלה הם גבריים מאד באופים ובתפקודם. גבריות זו באה לידי ביטוי בכך שאלו הם לרוב גברים המנהלים אותם ומשמשים בהם כהני דת, ובכך שהם המעצבים את מרביתם מבחינה פיסית והם שקובעים את אורחות הפולחן בהם. הגברים הם אלה הקובעים את קוד ההתנהגות במרבית המקומות הקדושים (הכולל פעמים רבות כללים המגבילים את הנשים, העולות לרגל). הנשים נתפסות על ידי הגברים כציבור פסיבי המתארח במקום הקדוש, שאין לו מקום בעיצוב הפולחן ובמראהו.[8]

גבריות המקומות הקדושים משרתת, לכאורה, ערכים של צניעות המאפשרת לבני שני המינים לבקר במקום הקדוש תוך הימנעות מחיכוך זה עם זו ומפגיעה הדדית ברגשותיהם ובאמונתם הדתית. אך ההפקעה הגברית של ניהול המקומות הקדושים והדרה, לפחות חלקית, של נשים מהם נעשית "מעל ראשן", ללא הסכמתן וללא התחשבות ברצונן וברגשותיהן.[9] דחיקת נשים מן המקומות הקדושים מביאה אותן פעמים לפקוד מקומות קדושים "שוליים" ולא ממוסדים, שם לעתים שליטת הגברים מינורית יחסית והכללים הנהוגים בהם נוקשים פחות. שם הן יכולות לפתח ריטואלים עצמאיים המותאמים להן.[10]

בקרב חלק מדתות העולם קיימת נטייה להפרדה מגדרית במבני תפילה. חלק מן הקהילות היהודיות בעולם מפרידות את חלל בית הכנסת בין גברים לנשים, היושבות ב"עזרת נשים"; נשים יושבות בדרך כלל נפרדות ומרוחקות מן הגברים במהלך התפילה במסגד (כלל זה נכון גם לגבי מסגדים היסטוריים–מקודשים שמשמשים כיעד לעלייה לרגל);[11] בקרב חלק מן העדות הנוצריות הייתה נהוגה בעבר ונהוגה כיום ישיבה נפרדת של גברים ונשים.[12] אך התמונה שונה בנוגע לביקור במקומות קדושים. בקרב חלק מן הדתות קיימים אמנם לעתים אזורים מקודשים ומקומות קדושים

---

[7] על הקשר בין נשים לדת, ראו: Arvind Sharma (ed.) Religion and women (Albany, NY: State University of New York Press, 1994); Yvonne Yazbeck Haddad and Ellison Banks Findly (eds.) *Women, Religion and Social Change* (Albany, N.Y: State University of New York Press, 1985).

[8] Leigh Ann Craig, *Wandering Women and Holy Matrons: Women as Pilgrims in the Later Middle Ages* (Leiden: Brill, 2009); Carlos Andres Gonzalez–Paz (ed.) *Women and Pilgrimage in Medieval Galicia* (Routledge: Oxon, 2016).

[9] אסתי רידר אינדורסקי, "מתחת להסכמה שבשתיקה להפרדה מסתתר כעס גדול של הנשים החרדיות," הארץ, 31.1.2020. מנגד נשמעת טענה כי ההפרדה המגדרית במקומות הקדושים נוחה ורצויה למתפללות. על כך ראו: נויה רימלט, "הפרדה בין גברים לנשים כהפליה בין המינים," על משפט, ג:1 (תשס"ג), עמ' 119–112.

[10] Aziza Ouguir, *Moroccan Female Religious Agents* (Leiden: Brill, 2020) 90–112; Nurit Stadler, "Land, Fertility Rites and the Veneration of Female Saints: Exploring Body Rituals at the Tomb of Mary in Jerusalem," *Anthropological Theory* 15:3 (2015) 293–316.

[11] Shampa Mazumdar and Sanjoy Mazumdar, "In Mosques and Shrines: Women's Agency in Public Sacred Space," *Journal of Ritual Studies* 16:2 (2002), 165–179; Marion Katz, *Women in the Mosque: A History of Legal Thought and Social Practice* (New York, NY: Columbia University Press, 2014); Nevin Reda, "Women in the Mosque: Historical Perspectives on Segregation," *The American Journal of Islamic Social Sciences* 21:2 (2004) 77–97 ; Line Nyhagen, "Mosques as Gendered Spaces: The Complexity of Women's Compliance with, And Resistance to, Dominant Gender Norms, And the Importance of Male Allies," *Religions* 10:5 (2019) 1–15.

[12] Margaret Aston, "Segregation in Church," *Studies in Church History* 27 (1990), 237–294.

שאסורה כניסת נשים אליהם,[13] למשל מנזרי גברים.[14] אך לרוב, העליה לרגל אל המקום הקדוש, ההתקרבות אליו והתפילה בסמוך לו נעשים במשותף—גברים ונשים. חלק מן הדתות אף הפכו את העליה לרגל המשותפת לאידיאל—למשל הדת הבאהית, הדוגלת בשוויון מלא בין המינים גם בנוגע לביקור באתריה החשובים.[15] בדומה לכך מרבית הכתות בנצרות מעודדות ביקור משותף של גברים ונשים במקומות קדושים דוגמת אתרי ניסים והתגלות, כנסיות ואתרי טבילה, ואין בהם כל הפרדה בין המאמינים. ראשי הדת רואים ערך בחיבור בין שני המינים ומעודדים ישיבה, אכילה ותפילה משותפות.

הקוראן אמנם איננו מצווה במפורש על הפרדה מגדרית. עם זאת, המסורת בחברות מוסלמיות רבות שוללת אינטראקציה חברתית–פיסית בין גברים לנשים. לכן אם כן מתקיימת הפרדה מגדרית ברבות מן המדינות המוסלמיות המגובה בפסקי הלכה. על אף זאת, קיום מצוות החאג' והעומרה, העלייה לרגל למכה ומדינה וסדרת הטקסים הדתיים שמתקיימים שם, ובמיוחד טקס הקפת אבן הכעבה נעשה במשותף, גברים ונשים יחדיו. אין במקום זה, כמו גם במקומות קדושים מוסלמיים נוספים, מחסומים פיסיים שמפרידים בין המינים.[16] העדר ההפרדה המגדרית בולט במיוחד בדתות המזרח, גם שם לא קיימת הפרדה מגדרית פיסית במקדשים המקודשים. נשים פוקדות בדרך כלל מקדשים הינדים ובודהיסטים בהודו בצורה חופשית וללא כל הגבלות, וגם אצל הסיקים, הביקור במקומות הקדושים מתקיימים במשותף.[17]

ההיסטוריה של המקומות הקדושים היהודיים בארץ ישראל

המידע על ההיסטוריה הקדומה של המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל הוא חלקי ביותר. איננו יודעים די על קיומם ועל מעמדם של מקומות קדושים במאות השנים שלאחר חורבן בית המקדש השני, שבהן נשלטה הארץ על ידי האימפריה הרומית והביזנטית ומאוחר יותר על ידי המוסלמים וגם איננו יודעים כלל על מקומן של נשים בפולחן.[18]

התקופה הצלבנית (מאות 12–13 לסה"נ) מרובה יחסית בתיאורי מסע של עולי רגל יהודים שפקדו את ארץ ישראל ומעידים על קיומו של מרחב מקודש יהודי.[19] בהמשך, עם דחיקת

---

[13] Kobayashi Naoko, "Sacred Mountains and Women in Japan: Fighting a Romanticized Image of Female Ascetic Practitioners," *Japanese Journal of Religious Studies* 44:1 (2017), 103–122.

[14] על איסור כניסת נשים למנזרי הר אתוס שביוון, ראו: Alice Mary Talbot, "Women and Mt Athos," A. Bryer and M. Cunnungham (eds.) *Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the Twenty–eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, March 1994 (Aldershot: Variorum, 1996), 67–79.

[15] Susan Maneck, "Women in the Bahá'í Faith," Sharma, Arvind (ed.) Religion and Women (Albany, NY: State University of New York Press, 1994), 211–228.

[16] Marjo Buitelar, "Stepping in the footsteps of Hajar to bring home the hajj," Marjo Buitelaar, Manja Stephan–Emmrich and Viola Thimm (eds.) Muslim Women's Pilgrimage to Mecca and Beyond: Reconfiguring Gender, Religion, and Mobility (London: Routledge, 2021), 180–200.

[17] Rajinder S. Jutla, "The Evolution of the Golden Temple of Amritsar into a Major Sikh Pilgrimage Center," AIMS Geosciences, 2:3 (2016), 259–272.

[18] Elchanan Reiner, "From Joshua Trough Jesus to Simeon Bar Yohai– towards a Typology of Galilean Heroes," Neta Stahl (ed.) Jesus Among Jews: Representation and Thought (London: Routledge, 2012), 94–105.

[19] Elchanan Reiner, "A Jewish Response to the Crusades: The Dispute over Sacred Places in the Holy Land," A. Haverkamp (ed.) Juden und Christen zur Zeit der Kreuzzüge, Sigmaringen (Sigmaringen: Thorbecke, 1999), 209–231.

הצלבנים מן הארץ וביסוס השליטה המוסלמית בה, התגבש מערך נרחב של מקומות קדושים יהודיים בחלקים שונים של הארץ.[20] מקומות קדושים אלו, שהיו פעמים רבות בבעלות מוסלמית, ומאמינים מוסלמיים ויהודיים חלקו בהם, שירתו הן את הקהילה היהודית הארץ–ישראלית והן את עולי הרגל היהודיים שהגיעו מארצות האסלאם ומקהילות ספרד ואשכנז.[21] ירושלים היוותה מוקד לעולי הרגל והתייחדה בכך שחלק גדול מטקסי העלייה לרגל התמקד בבכי על חורבן בית המקדש ובייחולים לבנייתו מחדש. בולט במיוחד אזור הגליל המזרחי, שם זוהו וקודשו במאה השש–עשרה קבריהם של תנאים ואמוראים רבים.[22]

לא רק שיהודים ומוסלמים חלקו פעמים רבות מקומות קדושים אלו והתפללו בהם זה לצד זה אלא שנראה כי השפיעו והושפעו מן המוסלמים שנהגו לפקוד יחדיו, גברים ונשים, קברי קדושים.[23] החל מן המאה ה–16 יש בידינו תיאורים הולכים ומתרבים של נוכחות נשית במקומות הקדושים ושל תפילות נשים שם, אך אין בהם כל עדות להפרדה מגדרית. נוסע אלמוני שפקד את ארץ ישראל בשנת 1522–1523 דיווח כיצד "הלכנו כל הקהל כאחד אנשים ונשים להתפקד על כל ציוני הצדיקים אשר שם [באזור טבריה] והם רחוקים זה מזה מיל ויותר."[24] שמחה ב"ר יהושע מדווח בשנת 1774 כיצד "כל ספרדי ירא ה' והיכולת בידו הולך לא"י פעם אחת בימי חייו ומסבב והולך על קברי אבותינו הצדיקים והחסידים. וגם הנשים הולכות ומסבבות, ומוסרים עצמם בכל נפשם ובכל מאדם."[25] שמעון ברמן, המבקר בירושלים בשנת 1870–1871 מתאר כיצד בעליה לרגל השנתית בל"ג בעומר לקבר שמעון הצדיק בירושלים "במערה כבר היו נאספים לערך 60 או 70 ספרדים, אנשים נשים וטף שבאו ממרחקים עוד אתמול ואתם חבילות ושקים, כלי מיטה וכלי בישול... הנשים הספרדיות מפטפטות, כי אינן יודעות לקרוא. הנשים המעטות מבין יהודי פולין קוראות תחינות לאור המנורות התלויות במערה"[26] בתיאורים אלו ואחרים אין כל עדות להפרדה מגדרית ונראה כי זו התקיימה רק לעתים רחוקות, למשל בימי עליה לרגל המוניים. בהילולת ל"ג בעומר במירון התפללו הגברים מול קבר רשב"י והנשים נאלצו להסתפק בתפילה בחדר סמוך. הן הודרו מן הזירה המרכזית של הטקס ולא השתתפו בתפילה, בשירה ובריקודים.[27]

במחצית השנייה של המאה התשע–עשרה, בעקבות השינויים הגיאופוליטיים הרבים שחלו בחלק המזרחי של אגן הים התיכון ועם שיפור תנאי התעבורה באזור, התרחבה בצורה משמעותית תנועת עולי הרגל היהודיים לארץ ישראל, מגמה שהתרחבה עם סיום מלחמת העולם הראשונה והתבססות השלטון הבריטי. הייתה זו תקופה של שגשוג ושל פיתוח המקומות הקדושים

---

[20] אלחנן ריינה, '"מפי בני מערבא': על דרכי רישומה של מסורת המקומות הקדושים בארץ–ישראל בימי הביניים," רחל צרפתי (עורכת) מנחה שלוחה: תיאורי מקומות קדושים בידי אמנים יהודים, ירושלים: מוזיאון ישראל, 2002, 17–9.

[21] Josef W. Meri, The Cult of Saints Among Muslim and Jews in Medieval Syria (Oxford: Oxford University Press, 2002).

[22] Daphna Levin, "Can Two Walk Together, Except That They Agree? R. Isaac Luria's Kabbalistic Initiation of R. Hayyim Vital," Daat: A Journal of Jewish Philosophy & Kabbalah 82 (2016), 211–250.

[23] Mahmoud Yazbak, "The Muslim Festival of Nabi Rubin in Palestine: From Religious Festival to Summer Resort," Holy Land Studies 10:2 (2011), 169–198.

[24] יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר מסעות: קובץ תיורים של נוסעים יהודים בארץ–ישראל, סוריא, מצרים וארצות אחרות, רשימות עולי רגל לקברי אבות וקדושים, עם מפות, הערות ומפתח, ניואורק: י.ד. אייזנשטיין, תרפ"ז, עמ' 138.

[25] שם, 240.

[26] אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל: של עולים יהודיים מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון, רמת גן: מסדה, 1976, 609.

[27] ראו למשל את תיאורו של יוסף מאנספעלד המובא על ידי ישראל דוד בית הלוי, תולדות יהודי קאליש, תל אביב: הוצאת המחבר, תשכ"א, 324.

היהודיים,[28] עת שבה התרבו תיאורי המקומות הקדושים והעדויות על נוכחות נשים שם ועל מנהגיהן. אחד האתרים הבולטים מבחינה זו הוא קבר רחל ששמעו יצא למרחקים ומשך אליו נשים רבות. סיפור חייה התנ"כי הטרגי של רחל שימש עבור נשים רבות כמקור להזדהות שמשכה אותן לשם.[29] מצילומי קבר רחל, כמו גם מצילומי מקומות קדושים נוספים בני התקופה ניתן לראות בבירור כי לא קיימת הפרדה פיסית כלשהי בין גברים לנשים שמתפללים אלו בצד אלו.

הדבר נכון גם לגבי הכותל המערבי, המקום הקדוש היהודי הבולט ביותר בתקופה זו. מקורות היסטוריים, בהם גם צילומים, מצביעים על כך שבשלהי התקופה העות'מאנית (1799–1917) משך אליו הכותל המערבי נשים רבות שהתפללו בסמוך לגברים וללא מחיצה.[30] תופעה זו אפיינה גם את תקופת המנדט הבריטי (1917–1948), בתקופה שבה הפך הכותל המערבי לסלע מחלוקת לאומי בין יהודים למוסלמים. בשנים אלו אמנם ניסו גורמים יהודיים שונים להעמיד בלב הרחבה מחיצה, מציאות ששיקפה את רצונם להפריד בין המינים במהלך חגים והתכנסויות רבות משתתפים, אך דבר זה נאסר על–ידי שלטונות המנדט.[31]

העדר ההפרדה במקומות הקדושים נותר על כנו גם לאחר קום מדינת ישראל ועם ייסוד משרד הדתות, שאחד מעיסוקיו היה פיתוח מקומות קדושים. בתקופה זו נחלקה ארץ ישראל ונחסמה הגישה אל רבים מן המקומות הקדושים היהודיים שניצבו בחלקה המזרחי והירדני של המרחב. חוסר יכולתם של היהודים להגיע אל הכותל המערבי, קבר רחל ומערת המכפלה, הביאה לפיתוח מערך חלופי נרחב של מקומות קדושים, שבאף אחד מהם לא הפרידה מחיצה בין גברים לנשים.[32] תופעה זו הייתה עדיין נדירה למדי בכלל המרחב הציבורי הישראלי, ופה ושם נשמעו דעות של מי שצידדו בהפרדה זו בחופי הים ובבריכות שחייה.[33]

מלחמת ששת הימים, הכותל המערבי וחלוקת רחבת התפילה במחיצה

המקום הקדוש היהודי החשוב ביותר במדינת ישראל הוא הכותל המערבי, שריד מיתולוגי של בית המקדש היהודי שנחרב על ידי הרומאים בשנת 70 לסה"נ. המחיצה המפרידה בין שני המינים, הניצבת כיום בלב רחבת הכותל המערבי הוצבה שם ביולי 1967, מספר שבועות לאחר תום מלחמת ששת הימים. הכותל המערבי ובו המחיצה, הוא המקום הקדוש הראשון במדינת ישראל שבו הופרדו גברים ונשים, תקדים ונקודת מפנה משמעותית בתהליך ההפרדה המגדרית במקומות הקדושים הישראלים.

---

[28] דותן גורן, ובא לציון גואל: המאמצים היהודיים לקנית אחיזה במקומות הקדושים בירושלים וסביבותיה בשלהי התקופה העות'מאנית (1840–1918), ירושלים: הוצאת ספרית בית–אל, תשע"ז.

[29] Margalit Shilo, *Princess or Prisoner?: Jewish women in Jerusalem, 1840–1914* (Waltham, Mass: Brandeis University Press, 2005), 12–33.

[30] לביא שי, גיאוגרפיה היסטורית–תרבותית וצילום: התפתחות ירושלים כמקרה מבחן, 1839–1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2011.

[31] *The Kotel Trail: A Report on the International Western Wall Committee* (Tel Aviv: Tel Aviv, 1931), 57.

[32] דורון בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948–1968, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשס"ז, 129–149; Doron Bar, "Reconstructing the Past: The Creation of Jewish Sacred Space in the State of Israel, 1948–1967," Israel Studies 13.3 (2008), 1–21.

[33] ראו למשל: "יציעו מחיצה בין גברים לנשים," הארץ, 23.2.1958; "שיף דן בהתקנת מחיצה בבריכה," הארץ, 1.4.1958. חרדים הפגינו מדי פעם נגד פתיחתן של בריכות שחייה מעורבות כמו גלי גיל ברמת גן ועמק רפאים בירושלים ונגד חופי רחצה מעורבים ומעת לעת היה לכך הד בשיח הציבורי.

בשלהי התקופה העות'מאנית, כמו גם בתקופת המנדט לא הייתה קיימת הפרדה מגדרית פיסית בכותל המערבי. במהלך 19 שנות חלוקת העיר, בין השנים 1948–1967, ממילא נמנע ביקור חופשי של יהודים בכותל המערבי, מציאות ששונתה בחדות לאחר מלחמת ששת הימים ועם איחוד שני חלקי ירושלים. יצירת רחבת התפילה גדולת הממדים והשליטה הישראלית התקדימית עליה, חייבו את מדינת ישראל לקבוע את הגורם האחראי על הכותל המערבי ועל סדריו הדתיים.[34] בעקבות החלטת ראש הממשלה לוי אשכול כי "הסדרים על–יד הכותל המערבי ייקבעו בידי הרבנים הראשיים,"[35] הועברה האחריות על המקום לידי משרד הדתות. שר הדתות, בעידוד הרבנות הראשית, שינה את 'מנהג המקום' שרווח שם לפני 1948 והחיל ברחבת הכותל המערבי כללי צניעות שהיו נהוגים בבתי–כנסת אורתודוקסיים. הדבר התאפשר בזכות השימוש ב'חוק השמירה על המקומות הקדושים 1967' שחוקק בסוף יוני 1967, שקבע כי שר הדתות ממונה על ביצוע החוק ורשאי להתקין תקנות להבטחת ביצוען.[36]

תקנות אלו נתנו תוקף חוקי לסדרים שנקבעו בכותל המערבי בשבועות שלאחר המלחמה ואפשרו לממסד הדתי להציב באמצע יולי 1967 מחיצה בלב הרחבה.[37] המחיצה הארעית הפכה תוך זמן קצר לקבועה והנציחה את חלוקת רחבת התפילה בין חלק גדול יותר שהוקצה לגברים ולבין חלק מצומצם שהועמד לרשות הנשים. בכניסות לרחבת התפילה הוצבו פקחי משרד הדתות שאכפו את ההפרדה בין נשים לגברים וכן לבוש 'צנוע' לנשים וכיסוי ראש לגברים.[38]

המציאות החדשה שנוצרה ברחבת הכותל המערבי עוררה ויכוח פנים–ישראלי עז בנוגע לשאלה למי שמורה הזכות לקבוע שם את כללי ההתנהגות הדתית. נשמעו מחאות כנגד חלוקתו המגדרית והועלו דרישות להסיר את המחיצה. יעקב ינאי, מנהל הרשות לגנים לאומיים, היה אחד מאלו שספק שאלו ספק התריסו: "ממתי הכותל הפך למקום בו מבקרים רק דתיים? מדוע סבורים כי לכותל באים יהודים להתפלל? והחילונים בארץ – מדוע יאלצו אותם לעמוד ליד הכותל בלא נשותיהם? ומה יעשה אדם הרוצה לעמוד מול הכותל ולהתייחד עם עצמו – בשקט, ללא תפילה?"[39] "ומי קבע שלכותל המערבי אופי דתי בלבד? האין הוא שריד היסטורי לאומי? [...] לחוגים רחבים בעם כיום מחיצה בין גברים לנשים איננה מקובלת ובלתי נסבלת," נכתב בעיתון הארץ.[40]

שר הדתות, כמייצג הממסד הדתי, השיב לינאי ולשאר המבקרים כי החוק הוא שנותן בידו את הסמכות לקבוע מהו מקום קדוש ומהו מקום היסטורי (שבו לא הוחלה חלוקה מגדרית),[41] וכי הכותל המערבי היה מקום קדוש ליהודים לפני שהפך מקום היסטורי.[42] הוא קבע כי ההסדרים במקומות הקדושים היהודיים, ובכללם ההפרדה בין נשים לגברים הם ענין הלכתי שבסמכותם של

---

[34] Kobi Cohen–Hattab and Doron Bar, The Western Wall: The Dispute over Israel's Holiest Site 1967–2000 (Leiden: Brill, 2020).

[35] ארכיון מדינת ישראל [להלן אמ"י], גל–2603, דברי לוי אשכול בפגישה עם הרבנים הראשיים והמנהיגים הרוחניים של כל העדות במדינה, 7.6.1967.

[36] חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז–1967, ס"ח 499 מיום ה–28.6.1967.

[37] ע' בנזימן, "מכלאות לידּ הכותל המערבי; משרד הדתות הופך רחבת הכותל לבית כנסת אורתודוכסי," הארץ, 19.7.1967.

[38] Meron Benvenisti, Jerusalem, the Torn City (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1976), 136–139.

[39] צ' רימון, "חטפו את הכותל," ידיעות אחרונות, 23.7.1967.

[40] י' אליצור, "המחיצה לידּ הכותל," הארץ, 12.7.1967; "ל"ע דורשת הסרת המחיצה," הארץ, 13.8.1967.

[41] על המתח בין מקומות קדושים למקומות היסטוריים: Doron Bar, "Holy places or Historical sites? Defining Sacred and Archaeological Sites in the State of Israel, 1948–1967," *History of Religions* 58:1 (2018), 1–23.

[42] "ורהפטיג מסביר את טיפול משרדו בבעיות הכותל," הארץ, 25.7.1967.

הרבנים הראשיים, והם שקבעו את העקרונות לשמירת כלל המקומות הקדושים והכותל המערבי בראשם.[43] שר הדתות אף טען כי מאחר שבזמן קיום בית המקדש הקפידו על הפרדה בין מינים, הרי יש לשמור על הפרדה כזו גם בכותל המערבי, שהוא שריד לאותו בית מקדש.[44] הרב הראשי האשכנזי איסר יהודה אונטרמן אישר כי "בוודאי צריכים מחיצה בין גברים לנשים כי זהו הצביון של בתי התפילה שלנו שאינם מחקים דרכי העמים, וזה לא ניתן לשינויים."[45] כאן התייחס הרב הראשי להעתקת המנהג מבית הכנסת, שם הייתה מקובלת בקרב חלק מקהילות ישראל ההפרדה בין גברים לבין נשים, אל הכותל המערבי.[46]

בשלהי 1967, ועל אף שהכותל המערבי לא שימש בעבר בית כנסת, נקבעה במקום הפרדה בין מינים והיא נותרה בעינה עד ימינו. המחאות שהושמעו בשנים הראשונות שלאחר המלחמה כנגד הפרדה המגדרית הלכו ודעכו. האחיזה הדתית–חרדית במקום התבססה וההפרדה הפכה לאחד מסימני ההיכר הבולטים של המקום. בהמשך, במהלך שנות השבעים הלכו והתרחבו דרישות הצניעות אל עבר חלקים נוספים של הרחבה. נקבעו שערי כניסה נפרדים אל המתחם והמחיצה הלכה וגבהה והפכה למחסום פיסי בולט ומשמעותי.[47] בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים הפך הכותל המערבי לזירת מאבק ייחודית שבה אותגרה לראשונה בתולדות מדינת ישראל ההפרדה המגדרית. פעילותן של "נשות הכותל" במקום מאז 1988 ומאבקן לאפשר חופש תפילה ברחבת התפילה, כמו גם שאיפתם של חברי התנועות הקונסרבטיבית והרפורמית לקיים שם תפילה משותפת הם חלק מן הניסיונות הנמשכים לאתגר את הסטטוס קוו שנוצר במקום לאחר 1967 והמנציח את חלוקת רחבת התפילה בין גברים לנשים.[48]

הפרדה מגדרית במקומות הקדושים היהודיים – מ"למעלה" "למטה" ומ"למטה" "למעלה"

הפרדה מגדרית מאפיינת כיום רבים מן המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל; הן מקומות מרכזיים וממוסדים כמו קבר שמעון בר יוחאי במירון, קבר רחל וקבר יהונתן בן עוזיאל בעמוקה,[49] והן אתרי קודש בעלי חשיבות מקומית או מגזרית כמו קבר רבי אבדימי בחיפה; קבר אליעזר שלמה שיק, הצדיק מיבנאל, וקברי אדמו"רי גור, אברהם מרדכי אלתר ובנו פינחס מנחם אלתר בירושלים.[50] בכל אחד ממקומות אלו מפרידות מחיצות בין שני המינים או שמוקצה להן עזרת נשים.

---

[43] "המפד"ל מוחה בחריפות נגד המגמות להפקיע מקדושתו את הכותל המערבי," הצופה, 4.8.1967.

[44] "בין הפטיש והדוכן– הכנסת דחתה ניסיונות לפגוע בסמכויותיה של הרבנות הראשית," הצפה, 20.6.1968.

[45] אמ"י, חצ–4293–2, איסר יהודא אונטרמן, "חוות דעת," 12.3.1968.

[46] שמואל ספראי, "האם הייתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה," תרביץ, לב: ד (תשכ"ג), 338–329; דוד גולינקין, מעמד האישה בהלכה – שאלות ותשובות, ירושלים: מכון שכטר למדעי היהדות, תשס"א, 204–179.

[47] ריקי שפירא־רוזנברג, מודרות למהדרין: הפרדה בין נשים לגברים במרחב הציבורי בישראל, ירושלים: המרכז לפלורליזם יהודי, 2010, עמ' 12–11.

[48] Yitzhak Reiter, "Feminists in the Temple of Orthodoxy: The Struggle of the Women of the Wall to Change the Status Quo," *Shofar* 34:2 (2016), 79–107; Yuval Jobani and Nahshon Perez, *Women of the Wall: Navigating Religion in Sacred Sites*, (New York, NY: Oxford University Press, 2017); Lihi Ben Shitrit, *Women and the Holy City: the Struggle over Jerusalem's Sacred Space* (Cambridge, Cambridge University Press, 2021).

[49] נגה משל, "'ברכות בשקל': איך קרה שקברי צדיקים עברו מהפך ממקום קדוש לשוק פרוע?" דה מרקר, 24.10.2008; יוסי מזרחי, "הר הרווקות: אלפי מתפללים ובעיקר מתפללות פקדו את קברו של הצדיק יונתן בן עוזיאל ליד צפת," מעריב, 16.6.2004.

[50] אלי אלון, "קברי אדמו"רי גור בחצר הישיבה בירושלים," מחלקה ראשונה, 10.5.2016.

קשה לקבוע מתי החל וכיצד התפשט תהליך זה ומי יזם את חלוקת המקומות בין גברים לנשים. בניגוד לתהליך המתועד היטב בכותל המערבי, הרי ההתפשטות של ההפרדה המגדרית המאפיינת את שאר המקומות הקדושים היהודיים איננה מתועדת במסמכים או במקורות אחרים. המקור הבולט ביותר שמאפשר לנו לעמוד על התקבעות והתרחבות ההפרדה במקומות הקדושים הם צילומיהם, מהם ניתן ללמוד על הזמן ועל הדרך שבה עוצבה בשנים האחרונות סביבתם והתבססה ההפרדה בין גברים לנשים.

מצילומים של מקומות קדושים רבים, ובהם קבר שמואל הנביא שבקרבת ירושלים, קבר הרמב"ם (רבי משה בן מימון) בטבריה, קבר רבן גמליאל ביבנה, קבר דוד בהר ציון וקבר הבבא סאלי בנתיבות, עולה כי עד לשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים לא הייתה קיימת במקומות הקדושים כל הפרדה וגברים ונשים התפללו אלו בצד אלו. בהמשך הוצבו מחיצות ברבים ממקומות אלו.[51]

אחד המרכיבים יוצאי הדופן והייחודיים של המקומות הקדושים במדינת ישראל היא העובדה שחלקם מוכרים ומנוהלים על ידי משרד הדתות הישראלי. בניגוד למקומות אחרים בעולם, שם שייכים המקומות הקדושים למסדרים דתיים, אגודות, הקדשים וארגונים שונים, הרי במדינת ישראל מפקח המרכז על המקומות הקדושים היהודיים הבולטים. גוף ממלכתי זה, זרוע של משרד הדתות, "שומר, מתחזק ומתפעל קרוב ל–130 אתרים המוכרים כקדושים לעם היהודי מדורי דורות," ואחראי לא רק על פיתוח מקומות אלה אלא גם על "אכיפת הסדר במקום הקדוש."[52]

הגדרה זו מאפשרת לאנשי משרד הדתות, גוף שמנוהל מאז הקמת המדינה וכמעט ברציפות מלאה על ידי מפלגות דתיות אורתודוכסיות שבהן ישנה דומיננטיות גברית, להגדיר את סדר היום במקומות הקדושים היהודיים ולקבוע מסמרות בנוגע לנהליהם ולמנהגיהם. העובדה שגברים הם אלו המובילים את המדיניות ואת הנורמות בגופים אלה שאין בהם כל ייצוג לנשים, היא המובילה להפרדה בין המינים במקומות הקדושים. הדוגמאות לתופעה זו הן רבות ובאות לידי ביטוי ברבים מן המקומות הקדושים המנוהלים על ידי גוף זה.

כך למשל קרה בקבר הרמב"ם שנמצא תחת אחריות המרכז. בצילומים מוקדמים של הקבר השוכן בטבריה ניתן לראות כי האתר הקדוש פתוח לביקורי גברים ונשים כאחד ואין במקום כל מחיצה אך בתחילת שנות האלפיים הוא חולק לראשונה באמצעות מחיצה שהפכה לקבועה בשנת 2017, אז עבר מתחם הקבר שיפוץ ביוזמה ובמימון של משרדי ממשלה שונים ושל המרכז. לגברים הוקצה שטח רחב יותר ואף נבנה גרם מדרגות שיועד למתפללות בלבד.[53] תהליך דומה עבר קבר שמואל הנביא, מקום קדוש שהוא גם גן לאומי מוכרז. רשות ההטבע והגנים, גוף ממשלתי האמון על שמירת ערכי הטבע והמורשת במדינת ישראל, אשר אחראי על המקום, לקח חלק פעיל בקיבוע ההפרדה המגדרית שם. כחלק מן הפיתוח של המקום הקדוש הוצבה במקום מחיצה המפרידה בין גברים לנשים. לאלו ולאלו הוקצו כניסות נפרדות לקריפטה שבה שוכן חלל הקבר המחולק.[54] מקום קדוש מרכזי נוסף שבו נכפתה הפרדה מגדרית הוא קבר דוד בירושלים. גם במקום זה

[51] "היערכות שיא להילולא של הרב מרדכי אליהו זצוק"ל," כיכר השבת, 15.6.2017.

[52] https://holy.org.il/about/

[53] זאב בלוי, "טיהר את עיר טבריה: תיעוד: קברי הצדיקים לאחר השיפוץ," חדשות JDN, 4.1.2018; יצחק גולדמן, "מתחם חדש ומרהיב: קבר הרמב"ם בטבריה נחנך בטקס רשמי," חדשות הארץ, 26.12.2018.

[54] מעין סלומון גימון, "יחסי יהודים–מוסלמים בנבי סמואל: דו קיום או שקט יחסי המשרת אינטרסים," ישראלים 5 (תשע"ד), 114–131.

לא התקיימה הפרדה מגדרית ונשים וגברים התפללו אלו בצד אלו אל מול ציון הקבה. אך בשנת 2005, ביוזמת המרכז, הופרדו הנשים והגברים (ישראלים ותיירים כאחד) אלו מאלו. האולם המוביל אל הקבר וחלל הקבר עצמו חולקו לשניים באמצעות מחיצה ולגברים אף הוקצה חדר תפילה מיוחד.[55] מקרים אלו ואחרים מצביעים על כך שרשויות שונות של מדינת ישראל—משרדי ממשלה, זרועות ממשלתיות שונות, עיריות ומועצות מקומיות שונות—מעורבות בפיתוח הפיסי של המקומות הקדושים ובביסוס ההפרדה המגדרית בהם.

בשנים האחרונות התרבו מאד המקרים שבהם יוזמים גברים, בדרך כלל באמצעות אגודות ועמותות חרדיות, אשכנזיות ומזרחיות כאחד, את ה"גילוי," היצירה והפיתוח של המקומות הקדושים ותוך כדי כך מפרידים פיסית בין גברים לנשים. גברים הם אלו המציבים גדרות ושלטים במקומות הקדושים שמבססים את ההפרדה המגדרית, וזאת לעתים כבר בשלבים המוקדמים של "גילוי" המקום הקדוש ופיתוחו לקראת פתיחתו לביקור המתפללים.

חרדיזציה זו של המקומות הקדושים מובלת הן על ידי קבוצות חרדיות–חסידיות שבדור האחרון גברה מאד מעורבותם בפיתוח המרחב המקודש היהודי והן על ידי עמותות וקבוצות מקרב בני עדות המזרח.[56] מתינותם הדתית של אלו הוחלפה בשנים האחרונות בהקצנה דתית שבאה לידי ביטוי, בין היתר, בטיפוח ההפרדה המגדרית במקומות הקדושים.[57]

דוגמה לתהליך הפרדה מגדרית אשר נוצר "מלמטה" היא בקבר הבבא סאלי שבנתיבות, בנגב המערבי, מתחם שמנוהל על ידי "הקרן להנצחת הבבא סאלי."[58] הרב ישראל אבוחצירא נפטר בשנת 1984 ונקבר בבית הקברות בנתיבות. בשל מעמדו הרם והילת הקדושה שאפיינה אותו עוד בימי חייו, בנו בני משפחתו מעל קברו מבנה בולט ובתוך זמן קצר הפך מתחם הקבר לאחד מאתרי פולחן הקדושים הפופולריים במדינת ישראל והוא מושך אליו מאז קהל אלפים. הקרן להנצחת הבבא סאלי שיפצה את מתחם הקבר בשנת 2005 ואז גם הופרדו הנשים מן הגברים באמצעות שערים נפרדים ומחיצה שהוקמה בחלל הקבה.[59]

גם בקבר רחל אשת רבי עקיבא אשר בטבריה ניתן לראות כיצד הביאה יוזמה מלמטה, פרטית וקהילתית, לחלוקת הקבר בין גברים לנשים.[60] בשנת 1994 החל הרב רפאל כהן, חבר מועצת טבריה ויושב ראש עמותת בני מרדכי לפתח את מתחם הקבר ההרוס למחצה והעמיד במרכזו מצבה שהפרידה בין גברים לנשים. קבר רחל הפך לאטרקציה דתית שמשכה אליה מאמינים מכל רחבי מדינת ישראל, רבות מהן נשים שהגיעו למקום בשל סגולות הזיווג ששויכו לרחל.[61]

גם מתחם קברו של הרב גדליה משה גולדמן, הרבי מזוויעל, שנפטר בשנת 1949 ונקבר בבית הקברות שיח' באדר שנמצא מאחורי בניין בית המשפט העליון בירושלים, עבר בשנים האחרונות תהליך דומה של מגדור. משך שנים רבות לא משך קבר הרב תשומת לב רבה והוא שימש כיעד

[55] "שינויים באתר קבר דוד לתועלת המבקרים," ערוץ 7, 22.10.2005.

[56] ראו לדוגמה את הקמת מחיצת העץ בקבר הרב משה אהרון פינטו באשדוד: לכבוד ההילולה ה–34 להרה"צ רבי משה אהרון פינטו זצ"ל: שיפוץ כללי בציון הקדוש בבית העלמין בעיה, אתר המועצה הדתית אשדוד.

[57] נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תש"ע, 131–128; בנימין בראון, מדריך לחברה החרדית, אמנות וזרמים, תל אביב: עם עובד, תשע"ז, 157–108.

[58] https://www.babasali.org.il/

[59] Hadas Shadar, "The Poetics and the Politics of the Contemporary Sacred Place: Baba Sali's Grave Estate in Netivot, Israel," Buildings and Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum 16:2 (2009), 73–85.

[60] יערי, מסעות ארץ ישראל, 157.

[61] Nimrod Luz, "Materiality as an agency of Knowledge: Competing Forms of Knowledge in Rachel's Tomb in Tiberias," Journeys 21:1 (2019), 63–84.

תפילה עבור חברי הקהילה החסידית הקטנה. אך בשנת 2008 התחולל בבית קברות זה מפנה משמעותי והמקום עלה על מפת העלייה לרגל החרדית.[62] כמו במקרים אחרים בארץ שבהם "נגאלו" מקומות קדושים יהודיים "מלמטה" וכתוצאה מדיווח על חלומות והתגלויות וביוזמה פרטית,[63] כך קרה גם כאן. מיתוס הקדושה שטופח בהצלחה במקום גרס כי אלו שיפקדו את קבר הצדיק ברציפות בימי שני, חמישי ושני (ימי חול שבהם קוראים מהתורה) יזכו לסגולות רבות. העלייה לרגל לקבר האדמו"ר הפכה להמונית וחוצת מגזרים דתיים ואל בית הקברות מגיעים בימי העלייה לרגל המרכזיים, שני וחמישי, מאות מבקרים, רבות מהם עולות רגל. הביקור במקום נעשה בנפרד לאחר שנבנתה במקום תשתית של מעברים וגדרות.[64]

השפעת תהליך ההפרדה המגדרית על המקומות הקדושים היהודיים בתפוצות

בדור האחרון גברה מאד נטיית מאמינים יהודים (תושבי מדינת ישראל והתפוצות כאחד) לפקוד קברים קדושים במרוקו, פולין, תוניסיה, אוקראינה וארצות הברית.[65] אם בעבר הרחוק הייתה למקומות הקדושים ההיסטוריים בארץ ישראל ובסביבתה בלעדיות,[66] הרי שבמאות ה–19 וה–20 התפתחו מוקדי קדושה נוספים במקומות נוספים.[67] כך קרה בין השאר בכמה מארצות צפון אפריקה, דוגמת מרוקו ותוניס, ובכמה מדינות במזרח אירופה ובהן אוקראינה, בלארוס, צ'כיה, הונגריה ופולין. במקומות אלו קידשו קהילות חסידיות קברים שהפכו לאתרי עלייה לרגל. רוב גברי אפיין התכנסויות דתיות אלו, אך ניכר כי נשים התפללו בצד הגברים ללא הפרדה פיסית.[68]

גלי ההגירה הגדולים של המאה התשע–עשרה והתוצאות הנוראיות של השואה הביאו לריקון אזורים אלו מאוכלוסייה יהודית, אז נותרו רבים מן הקברים הקדושים ללא קהל מאמינים. כך קרה גם בצפון אפריקה, שם הביאה הגירת היהודים במחצית השנייה של המאה העשרים לנטישת בתי הקברות ובהם הציונים הקדושים.

אך בדור–שניים האחרונים ניכרת תופעה של "חזרה לשורשים" והתגברה מגמת הביזור של

---

[62] עידן יוסף, "אטרקציה חדשה בכנסת: קבר האדמו"ר מזוויל," בחדרי חרדים, 23.11.2008.

[63] Yoram Bilu, "The Role of Charismatic Dreams in the Creation of Sacred Sites in Present–day Israel," Benjamin Z. Kedar and R.J. Zwi Werblowsky (eds.) Sacred Space: Shrine, City, Land, (London: Macmillan, 1998), 295–315.

[64] נעם דביר, "הפרדה בקבר: גברים ימינה – נשים שמאלה," ידיעות אחרונות, 1.12.2013.

[65] Shlomo Deshen, "Near the Jerba Beach: Tunisian Jews, an Anthropologist, and Other Visitors," Jewish Social Studies 3.2 (1997), 90–118; David M. Gitlitz and Linda Kay Davidson, Pilgrimage and the Jews (Westport, Ct.: Praeger Publishers, 2006); Hanane Sakkat, "Jewish Tourism in Morocco: "Hilloulot" as case study," European Judaism 52.2 (2019), 156–164.

[66] אברהם בן יעקב, קברים קדושים בבבל: תיאורים של קברי אישים מתקופת התנ"ך, התלמוד והגאונים, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ז.

[67] Elliott S. Horowitz, "Speaking to the Dead: Cemetery Prayer in Medieval and Early Modern Jewry," *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 8.2 (1999), 303–317; Lucia Raspe, "Sacred Space, Local History, and Diasporic Identity: The Graves of the Righteous in Medieval and Early Modern Ashkenaz," Ra'anan S. Boustan, Oren Kosansky and Marina Rustow (eds.) *Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011), 148–163; Arthur Green et. al. "A Little Townlet on its Own": The Hasidic Court and its Inhabitants," in *Hasidism: A New History* (Oxford: Oxford: Oxford University Press, 2018), 426–429.

[68] ראו לדוגמה צילומים משנת 1931 של בית הקברות היהודי בקרקוב שם מתפללים גברים ונשים יחדיו מול קברו של רבי משה איסרליס: National Digital Archives in Warsaw, collection 1–R–1040–25.

המרחב המקודש היהודי. יהודים צפון–אמריקאים פוקדים עתה לא רק קברי צדיקים המצויים שם,[69] אלא גם נוסעים לבקר בקברי רבנים ואדמו"רים במזרח אירופה.[70] יהודים צרפתיים עורכים מסעות שורשים למרוקו ולתוניסיה ופוקדים קברים שם, [71] וחסידי חב"ד ישראלים טסים לארצות–הברית בכדי לפקוד את קברו של הרב מנחם מנדל שניאורסון. נשים לוקחות גם הן חלק בתנועה נרחבת זו.[72]

תופעה זו היא תוצאה של הנוחות היחסית לנוע ממקום למקום, של הירידה היחסית במחיריהן של טיסות המאפשרת ליותר מבקרים פוטנציאליים לממן סיורים כאלו, ובעיקר של השינויים הדמוגרפיים הרבים המאפיינים את העולם היהודי מאז המחצית השנייה של המאה העשרים. התחזקותן של קהילות יהודיות שונות ברחבי העולם, עליית מעמדן של קהילות חסידיות במדינת ישראל ובמקומות נוספים בתפוצות, מעודדות תופעה זו. "תנועת חזרה לשורשים" זו בולטת במיוחד בשני אזורים, מרוקו ומזרח אירופה. שם, ובמיוחד לאחר נפילת מסך הברזל בשנת 1989, הפכו מספר קברי צדיקים בולטים ל'אקומניים' והם מושכים את מאמיני כל המגזרים (כולל בני עדות המזרח).

חוץ מקבר רבי נחמן מברסלב באומן,[73] גם קברי מייסד תנועת החסידות הבעש"ט במז'יבוז' והרב לוי יצחק בברדיצ'ב (שלושתם באוקראינה), וקבר הרב אלימלך וייסבלום בליז'נסק (בפולין) מושכים קהל רב. בנוסף לאלו פרוסים במזרח אירופה עשרות רבות של קברים קדושים המהווים אבן שואבת עבור בני שושלות חסידיות ספציפיות כמו סדיגורה, צנז, ויז'ניץ, חב"ד, סלונים ובלז.[74] התחזקות תנועה זו באה לידי ביטוי בביקורי פרטים וקבוצות מאורגנות, רובן של גברים, בבתי קברות אלו, בשיקום נרחב של מבני הציונים החרבים ובבנייה חדשה מעל ציונים אחרים שאותרו בשנים האחרונות במאמץ רב.[75]

לבניית הציונים, במיוחד אלו הפופולריים המושכים קהל נרחב ומעורב, נלווית פעמים הפרדה מגדרית כאשר חלל הקבר מחולק בין נשים לגברים ולחילופין מוקמת עזרת נשים לידו. כמו במדינת ישראל, גם במקומות אלו מהווה ההפרדה המגדרית חידוש גמור. כך למשל הוקמה בשנת 2012 עזרת נשים בקבר רבי נחמן מאומן, שם מתפללות הנשים המגיעות לעיירה. אך ארבע פעמים בשנה, לקראת ה"התקבצויות" והעליות לרגל השנתיות, אז מתאסף במקום קהל של עשרות אלפי גברים, נשללת מידי הנשים הזכות להתפלל שם.[76] עזרת נשים הוקמה גם בקבר רבי שניאור זלמן

---

[69] למשל חסידי סאטמר הפוקדים את קברו של הרב יואל טיטלבוים, האדמו"ר מסאטמה, הקבור בבית הקברות קרית יואל במונרו, ניו יורק, וחסידי חב"ד העולים לקברו של אדמו"רם מנחם מנדל שניאורסון, אף הוא בניו יורק. ראו: יונה לאנדא, קונטרס קברי צדיקים בארה"ב וקאנאדא, ברוקלין: וועד הנסיעה לקברי צדיקים בארה"ב וקאנאדא, תשס"ג.

[70] יוסף חיים גרינוואלד, ספר פרדס הצדיקים: קברי צדיקים, ברוקלין: הוצאת פרדס הצדיקים, תשע"ט; ספר בדרכי אבות: תולדות, הנהגות ועובדות, סיפורי קודש ואמרות טהורות מקדושים אשר בארץ המה במדינות אוקריינא ופולין, וויליאמסבורג: מערכת בדרכי אבות שע"י קהל תורת חיים ויזניץ, תשע"ט.

[71] André Levy, "To Morocco and Back: Tourism and Pilgrimage among Moroccan–Born Israelis," Eyal Ben–Ari and Yoram Bilu (eds.) *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience* (Albany, N.Y: State University of New York Press, 1997), 25–46.

[72] ואני תפילתי: קובץ תפילות ומידע לנוסעת לקברי צדיקים, ירושלים: חברת דרך צדיקים, תשע"ה.

[73] Shlomo Resenfeld, "Prayer at Saint's Tombs and especially on the tomb of Rabbi Nachman of Breslov," *Asif* 1 (2004), 249–268.

[74] Adam S. Ferziger, "Holocaust, Hurban, and Haredization: Pilgrimages to Eastern Europe and the Realignment of American Orthodoxy," *Contemporary Jewry* 31:1 (2011), 25–54.

[75] Alla Maksimovna Marchenko, "Hasidic Pilgrimage as a Cultural Performance: the Case of Contemporary Ukraine," *Judaica Ukrainica; Annual Journal of Jewish Studies* 3 (2014), 60–79.

[76] שמעון איפרגן, "אומן: נשים הורשו להתפלל רק מחוץ לגדה," מאקו, 3.10.2019.

מליאדי, מייסדה של שושלת אדמו"רי חב"ד. סביבת הקבר, שממוקם בעיירה האוקראינית האדיטש, נרכשה על ידי ארגון 'חסדי יוסף' ואלו הובילו בשנת 2003 את בניית "קריית האדמו"ר הזקן בעל התניא", הכשרתו לביקורי המונים, ואת הקמת עזרת הנשים בקומה שמעל למבנה הקבר.[77] אגודת "אוהלי צדיקים" המנהלת את מתחם קבר הבעל שם טוב במז'יבוז' שבאוקראינה, מתכננת לעצב מחדש את סביבת הקבר. כחלק משינויים אלו תוקם במקום עזרת נשים עם כניסה נפרדת.[78]

במרוקו, לעומת זאת, לא קיימת הפרדה מגדרית בקברי הצדיקים, אותם פוקדות בשנים האחרונות קבוצות רבות של עולי רגל שהן לעתים עם רוב נשי מובהק.[79] בניגוד לעליה לרגל לקברי אדמו"רים, הזיארה, כפי שמכונה הביקור בקברי הצדיקים שבמרוקו, הייתה מאז ומתמיד תופעה בעלת אופי משפחתי וקהילתי, ולנשים היה בה תפקיד חשוב ומרכזי.[80] הביקור בקברים קדושים אלה איפשר לנשים לבטא את אמונתן ודבקותן הדתית בצורה שוויונית יחסית ולקחת חלק בפולחן הצדיקים.[81] לכך גם הוסיפה הקרבה הדתית היחסית בין היהודים למוסלמים והעתקת מנהג העליה לרגל המשותפת לקברי הקדושים.[82] מרכיבים היסטוריים אלו, כמו גם אופייה הדתי של קהילת יהודי מרוקו בימינו, משפיעים מאד על העלייה לרגל לקברי הצדיקים במרוקו. הביקור בהם הוא סקטוריאלי ורבים מעולי הרגל הם בני הדור השני והשלישי של העולים שהיגרו למדינת ישראל ולצרפת בשנות החמישים והשישים. אלו לא מרגישים כל צורך להפריד בין המינים והעליה לרגל נעשית לרוב בצורה מעורבת וללא כל הפרדה בין גברים לנשים.

דיון וסיכום

אחת התופעות הדתיות הבולטות ביותר במדינת ישראל היא נהירתם של מאות אלפים לבקר במקומות קדושים יהודיים. מתופעה חברתית–דתית שולית יחסית הפכה בשנים האחרונות העליה לרגל לקברי צדיקים לאחד הריטואלים הדתיים הבולטים ביותר.

הגידול הניכר בפולחן הקברים קשור קשר הדוק בתהליך מקביל של גידול האוכלוסייה הדתית והחרדית במדינת ישראל והוא גם השפיע בצורה ניכרת על אופי העלייה לרגל המסורתית. המעורבות ההולכת וגוברת של רבנים ספרדים, של אגודות ועמותות של בני עדות המזרח כמו גם של קבוצות חסידיות בפיתוח המרחב המקודש היהודי הביאה לשינוי ניכר באופי העליות לרגל ובמראה האתרים הקדושים. אם בעבר נחגגו העליות לרגל אל הקברים הקדושים בצורה עממית וההתכנסות שם לוותה פעמים רבות באכילת ארוחות משפחתיות משותפות ליד המקום הקדוש, בריקודים ובשירה, הרי שמסורתיות זו חוסלה במהלך השנים. מירידים צבעוניים ומשפחתיים הפכו רבות מן העליות לרגל לאירועים דתיים מאופקים ושמרנים שנשמרים בהם כללים הלכתיים

---

[77] http://arh-uk.com/%D7%94%D7%A6%D7%99%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%A7%D7%93%D7%95%D7%A9/

[78] שלום אומן, "עזרת נשים וגישה לכהנים, הדמית האוהל החדש בקבר הבעש"ט בעיירת מעז'בוז," חדשות ברסלב, כ"ח סיוון תשע"ט.

[79] Hanane Sekat, "Jewish Tourism in Morocco: Hilloullot as a Case Study," *European Judaism*, 52:2 (2019), 156–164.

[80] ישששכר בן עמי, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים: הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשמ"ז. בן עמי דן בביקורי נשים בקברי הקדושים במרוקו ומביא עדויות רבות של עולות רגל אך איננו מזכיר הפרדה מגדרית.

[81] Yoram Bilu, *The Saints' Impresarios: Dreamers, Healers, and Holy Men in Israel's Urban Periphery* (Boston: Academic Studies Press, 2010), 25–26.

[82] Fatima Mernissi, "Women, Saints, and Sanctuaries," *Signs* 3:1 (1977), 101–112.

קפדניים והנוכחות הנשית בהם הלכה ופחתה. אחד הביטויים הבולטים של חרדיזציית המקומות הקדושים היהודיים היא ההפרדה המגדרית המאפיינת אותם בשנים האחרונות.

אין זו תופעה היסטורית המושרשת במסורת היהודית אלא תופעה חדשה בתולדות המקומות הקדושים היהודיים, בת דור אחד או שניים, שהולכת ומתעצמת לנגד עינינו. מתופעה אקראית ויוצאת דופן עד לפני כמה עשרות שנים, הפכה ההפרדה בין המינים במקומות הקדושים לנורמטיבית. שלטי "גברים" ו"נשים", גדרות, מעברים וגרמי מדרגות כפולים המפרידים בין המתפללים והמתפללות והמוליכים אותם אל עבר הקבר הקדוש שגם סביבתו מחולקת באמצעות מחיצה רמה הפכו לנורמה. המרחב שמוקדש לנשים הוא תמיד קטן יותר מזה המוקצה לגברים.

אלו הן רשויות רשמיות של מדינת ישראל—משרדי ממשלה, עיריות ומועצות מקומיות—המממנות ומקדמות את הקמת הגדרות, המדרגות, והשערים כמו גם ארגונים ועמותות דתיות שמקדמות את ההפרדה במקומות רבים נוספים. כאשר העמדת המחיצות נעשית "מלמטה," הן נבנות פעמים רבות מגיבוב של מחסומים, פחים, גדרות ומעקות. כאשר המדינה, על זרועותיה השונות, מעורבת בהפרדה המגדרית, הרי פעמים רבות המחיצה מתוכננת ומעוצבת היטב. תוצאת תהליך זה, בין אם הוא מגיע מ"למעלה" או מ"למטה," הוא הפיכת מרבית המקומות הקדושים היהודיים למרחבים מופרדים מגדרית. ההפרדה מוצגת כמחויבת מן הדת ורשויות המדינה מקבלות עמדה קיצונית זו כמייצגת את העמדה הדתית המונוליתית והבלתי משתנה.

גברים הם ללא יוצא מן הכלל אלו המנהלים את מכלול העמותות, המרכזים והמשרדים המפתחים ומטפלים במקומות הקדושים. גברים הם אלו השולטים בפעילות הדתית במקום הקדוש, קובעים שם את כללי ההתנהגות ואת הנורמות הדתיות שבאות לידי ביטוי בדחיקת רגלי הנשים. פעילות זו נעשית בכדי להגן על "אותנטיות" המקומות הקדושים ועל המנהגים ה"עתיקים" שמתקיימים שם. הפרדה זו, שנסמכת על תפישות הלכתיות שמרניות, נועדה בראש ובראשונה להגן על הגבר מפני האישה, שמיניותה נתפסת על ידי הפוקדים את המקומות הקדושים כמכשלה. הפסוק מספר תהילים "כל כבודה בת מלך פנימה" (מה, יד) משמש כצידוק לצניעות הנדרשת מן הנשים המושגת על ידי הצבת מחסומים פיסיים במקומות הקדושים.[83]

הדרת נשים מן המרחב הישראלי הולכת ומתרחבת. היא אמנם מאפיינת בעיקר את הישובים והשכונות שבהן חיה ופועלת החברה החרדית. ישובים אלו מתוכננים כיום מראש מתוך שיקולי צניעות תוך שכלל מבני הציבור (בתי כנסת, מוסדות חינוך, מוסדות בריאות ועוד) מופרדים.[84] אך בשנים האחרונות מגמה זו מפעפעת אל המרחב הציבורי הכלל–ישראלי ובאה לידי ביטוי במגוון דרכים.[85] קווי מהדרין, שבהם יושבות הנשים בחלק האחורי של אוטובוסים;[86] מוסדות חינוך שונים, כולל גם באקדמיה הישראלית, שמקיימים למידה נפרדת;[87] אירועי תרבות שמתקיימים

[83] Franses Radai, "Modesty Disrobed: Gendered Modesty Rules under the Monotheistic Religions," Marie A. Failinger, Elizabeth R. Schiltz, and Susan J. Stabile (eds.) *Feminism, Law and Religion* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2013), 284–306.

[84] שלומית שהינו–קסלה, מלכה שניאור ויהודית מילצקי, תדריך לתכנון עירוני של שכונות לאוכלוסייה החרדית, ירושלים: משרד הבינוי והשיכון, המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2020.

[85] "עזרת נשים: בקווי אוטובוסים, בשלטי פרסומת ואפילו בבתי קברות – נשים בישראל שוות הרבה פחות," ידיעות אחרונות, 2.12.2011.

[86] נויה רימלט, "המשפט כסוכן של רב–תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים," משפטים, 3:42 (2012), 773–834; Zvi Triger, "The Self–Defeating Nature of 'Modesty'-Based Gender Segregation," *Israel Studies* 18:3 (2013), 19–28

[87] אור קשתי, "בג"ץ הכשיר לימודים בהפרדה מגדרית באקדמיה, אך קבע: לא ניתן להדיר מרצות, הארץ," 12.7.2021; Jan

בהפרדה.[88] שעות רחצה נפרדות מוקצות בבריכות ציבוריות;[89] כללי צניעות המושתים על חיילות שמשרתות ביחידות שונות בצבא הישראלי; ולכך מתווספת השחתה קבועה ורחבה של דמויות נשים בשלטי פרסומת.[90] תופעות אלו, על אף שנעשות רווחות בשנים האחרונות, אינן מתקבלות כמובן מאליו ומתקיים סביבם דיון ציבורי ישראלי ולעתים משפטי.

בניגוד לכך ההפרדה המגדרית במקומות הקדושים, המרחב הציבורי הישראלי הבולט ביותר שבו קיימת הפרדה מגדרית, התקבלה כמעט ללא כל איתגור, לא מצד הציבור החילוני במדינת ישראל וגם לא מצדם של המסורתיים. המחיצה, שצצה לפני כמה עשרות שנים באחדים מן המקומות הקדושים ומטרתה העיקרית אז הייתה למנוע מעבר מצד לצד של המקום הקדוש, הפכה היום למרכיב קבוע ומהווה מחסום שמונע גם החלפת מבט וראיה.

מדובר בתהליך "היסטורי" קצר יחסית, בן כמה עשרות שנים, שבמהלכו התבססה נורמת החלוקה בין הגברים לנשים. הפיכת המחיצה ברחבת הכותל המערבי לנורמטיבית; הקמת המרכז לפיתוח המקומות הקדושים; מינוי רב חרדי הממונה על המקומות הקדושים; כוחן הפוליטי הגובר של המפלגות החרדיות האשכנזיות והספרדיות שאין בהן ייצוג נשי; ושליטתם הממושכת של גורמים חרדים על משרד הדתות השפיעו בצורה דרמטית על התרחבות והתבססות ההפרדה המגדרית במקומות הקדושים. גם העובדה שהתפישה הציבורית הישראלית הרווחת רואה את המקומות הקדושים כ"שייכים" לציבור הדתי–חרדי והעובדה שטקסים דתיים יהודיים הם טאבו שבתי משפט לא עוסקים בהם,[91] היא המאפשרת והמבססת את ההפרדה המגדרית הרווחת בהם.

Professor Doron Bar (President of the Schechter Institute of Jewish Studies 2015-2022) is engaged in the research of Jewish holy places and the development of national holy sites in the State of Israel. His recent books include: Landscape and Ideology: the Reinterment of Renowned Jews in the Land of Israel 1904-1967*;* The Western Wall: The Dispute over Israel's Holiest Site 1967-2000 *(with Kobi Cohen-Hattab) and* Yad Vashem: the Challenge of Commemorating the Holocaust in Jerusalem's Mount of Remembrance, 1942-1976.

Feldman, "Public Purposes at Cross–Purposes: Can Segregation Lead to Integration? What We Can Learn from Israel," *Israel Studies* 26:2 (2021), 29–56.

[88] גלי מרקוביץ–סלוצקה, "בית המשפט קבע: חומת ההפרדה תישאר: מוסד המריבות בבית שמש," מעריב, 5.9.2015; קורין אלבז–אלוש, "המשיח ניצח את העירייה: האירוע של חב"ד ייתקיים הערב כמתכונן," ידיעות אחרונות, 25.6.2018; אור קשתי, "מחיצה כבר לא מספיקה: אירוע במימון ציבורי מפנה נשים לאולם נפרד," הארץ, 18.10.2018.

[89] "בג"ץ קיבל עתירה נגד הפרדה מגדרית ב"בריכת המריבה" בקרית ארבע," גלובס, 7.10.2020.

[90] יורי ילון, "ירושלים: שלטים עם דמויות נשים הושחתו," ישראל היום, 8.12.2020.

[91] Pnina Lahav, "Israel' Rosit the Riveter: Between Secular Law and Jewish Law," *Boston University Law Review* 93 (2013), 1063–1083.